

УДК 347.513

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-3953-8409](https://orcid.org/0000-0003-3953-8409)

Дзера Ірина Олександрівна
доцент кафедри приватного права
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
Київ, Україна

ЗАКОНОДАВЧІ ПРОГАЛИНИ У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗБИТКІВ

Анотація. У статті досліджуються норми ЦК України, а також судова практика у справах про відшкодування збитків. Стверджується про відсутність у законодавстві України конкретних критеріїв встановлення складових елементів збитків та чіткого підходу в юридичній літературі та судовій практиці до розмежування реальних збитків та упущеної вигоди, а також їх складу. Проаналізовано сучасні правові позиції Верховного Суду щодо віднесення курсової різниці, безпідставного перерахування коштів, втрат від знецінення нерухомого майна та бездіяльності органів публічної влади до конкретних видів збитків.

Ключові слова: збитки, реальні збитки, упущена вигода, неoderжані доходи.

Annotation. Awarding of damage claims is one of the judicial civil remedies in contractual obligations, as well as a civil law sanction that is used in relation to the parties of a contractual obligation. Decisions to order payment of damages alongside with the payment of a penalty or loss of a deposit constitute a type of civil law responsibility.

Despite the fact that orders to pay damages are one of the most common ways of defense especially in contractual relations, civil legislation of Ukraine is marked by many gaps in this regard.

The article studies norms of the Civil Code of Ukraine and judicial practice in claims of damages.

*As a result of the analysis of the judicial practice it is established that claimants in this category of cases formulate various types of claims – **to refund** damages and **to order** damages. At the same time, a court allowing the claim would award damages against the respondent, which constitutes a sanction by the court against the debtor (offender).*

Lack of a clear approach in legal literature and judicial practice is shown when it comes to differentiating between losses and an unrealised gain, as well as their content.

The article points out that concrete criteria of determining the elements of damages are absent in the legislation of Ukraine.

It ascertains certain rules of calculating the amounts of damages that are found in special normative provisions of specific areas of law. Moreover, current legal positions of the Supreme Court are analysed when it comes to applying the currency rate difference, unwarranted transfer of funds, losses due to depreciation of capital assets and inaction of the public bodies of power to specific types of damages.

The most significant lack of clarity is found to be in section 22 of the CCU dealing with the elements of damages when it comes to a loss of profit (unrealised gains). The legislation is also silent on the issue of determining the length of time when calculating unrealised gains during the general determination of the damages size.

Based on the undertaken research, it is suggested to add provisions to the CC of Ukraine in order to clarify these issues.

Keywords: damages, real damages, loss of profit, unrealised gains.

Постановка проблеми. Відшкодування збитків є одним з способів судового захисту цивільних прав та інтересів у договірних зобов'язаннях, а також цивільно-правовою санкцією, яка застосовується до сторін договірної зобов'язання. Стягнення збитків поряд з сплатою неустойки, втратою завдатку є мірою цивільно-правової відповідальності.

Незважаючи на те, що стягнення збитків є одним з найпоширеніших способів захисту, зокрема, у договірних правовідносинах, цивільне законодавство України містить чимало прогалин у його врегулюванні. Наявність таких прогалин призводить до суперечливої судової практики, що негативно впливає на захист прав учасників цивільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання відшкодування збитків були предметом розгляду багатьох вчених, серед яких С.М. Бервено, Т.В. Боднар, Г.В. Єрмоєнко, І.С. Канзафарова, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, І.В. Подколзін, Т.Я. Рим та ін.

Однак більшість з них стосувалися або загальних положень про відшкодування збитків як способу захисту суб'єктивних цивільних прав, або співвідношення відшкодування збитків з цивільно-правовою відповідальністю. Зважаючи на відсутність єдиного погляду на склад збитків та порядок їх обчислення, питання стягнення збитків є вкрай актуальними.

Метою даної статті є виявлення прогалин і суперечностей у законодавстві України та їх вплив на судову практику вирішення спорів про відшкодування збитків.

Виклад основного матеріалу.

Незважаючи на те, що стягнення збитків є одним з найпоширеніших способів захисту, зокрема, у договірних правовідносинах, цивільне законодавство України містить чимало прогалин у його врегулюванні.

У ЦК України є легальне визначення змісту поняття збитків. Так, відповідно до ст. 22 ЦК України збитками є:

- 1) *втрати*, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також *витрати*, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (*реальні збитки*);
- 2) *доходи*, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (*упущена вигода*) [1].

Крім того, у ч. 4 ст. 22 ЦКУ зазначається, що на вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може бути відшкодована в натурі (передання речі того ж роду й тієї ж якості, поладження пошкодженої речі тощо).

На підставі аналізу змісту ст. 22 ЦК України можна виділити наступні види складових елементів збитків, закріплених у ст. 22 ЦК України: 1) втрати, понесені особою у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі; 2) витрати, понесені особою для відновлення порушеного права; 3) витрати, які особа мусить зробити для відновлення свого порушеного права; 4) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене. Відповідно до закону перші три види є *реальними збитками*, четвертий вид – *упущеною вигодою*.

Найбільшою невизначеністю у ст. 22 ЦКУ серед складових елементів збитків відзначаються неодержані доходи (упущена вигода). На нашу думку, твердження цієї статті про те, що збитками є доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене, є досить широким та не може бути застосованим в сучасних умовах, зважаючи на різноманітність доходів від підприємницької діяльності. Відсутня у законодавстві також відповідь на питання, упродовж якого строку необхідно враховувати неодержані доходи при визначенні загального розміру збитків, що має важливе значення. У законодавстві України відсутній чіткий перелік витрат, які можуть включатися до складу неодержаних доходів.

Слід відзначити, що в законодавстві України відсутній нормативний акт, який би визначав конкретні критерії встановлення складових елементів збитків. Натомість існують спеціальні нормативні акти, які встановлюють певні правила підрахунку розміру збитків в окремих сферах правовідносин. Наприклад, у сферах: розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей [2]; наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря [3], запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб [4]; непроведення робіт з рекультивації порушених земель [5];

викрадення електричної енергії [6] та ін. Однак в жодному з них не передбачається стягнення неoderжаних доходів.

Зазначені прогалини певною мірою заповнюються судовою практикою. Так, у справі № 750/8676/15-ц Великою Палатою Верховного Суду зазначено, що «курсова різниця» жодним чином не може бути упушеною вигодою, оскільки кредитор міг і не отримати таких доходів. Коливання курсу валют, що призвело до курсової різниці, не можна розцінювати як неправомірні дії боржника, що призвели до позбавлення кредитора можливості отримати прибуток [7].

У правових позиціях судової практики також визначаються певні види витрат, які не включаються до складу збитків, але які підлягають стягненню з порушника. Так, в оглядовому листі ВГСУ «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків» зазначається, що безпідставне перерахування коштів не є втратами, які мають компенсуватися шляхом відшкодування збитків. Також у цьому листі зазначається, що «сума витрат на оплату юридичних послуг не є збитками, оскільки такі витрати не мають обов'язкового характеру та необхідних ознак збитків відповідно до приписів чинного законодавства, а факт їх наявності та розмір не знаходиться в безпосередньому причинному зв'язку з неналежним виконанням відповідачем зобов'язань за договором оренди» [8].

Досить часто в сучасних умовах відбувається щільна забудова багатопверхових житлових будинків в межах населених пунктів на місцевості, в якій вже розміщені приватні будинки. Деякі власники звертаються до суду з вимогами про відшкодування завданих їм збитків. При цьому, законодавство не містить чіткого зазначення який саме вид збитків підлягає відшкодуванню. Показовою у таких випадках є справа № 308/10255/17 за позовною заявою Особа 1 до Ужгородської міської ради про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями (діями) органу місцевого самоврядування та його посадових (службових) осіб.

Так, у жовтні 2017 року ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до Ужгородської міської ради, треті особи: Управління містобудування та архітектури Ужгородської міської ради, Ужгородська місцева прокуратура, Управління Державної казначейської служби України у м. Ужгороді Закарпатської області (далі - УДКС України у м. Ужгороді Закарпатської області), про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями (діями) органу місцевого самоврядування.

Позовні вимоги Позивач обґрунтував тим, що він є власником житлового будинку, розташованого на АДРЕСА_1. Управління архітектури та містобудування Ужгородської міської ради протягом 2014-2015 років суб'єктам містобудівної діяльності видавалися містобудівні умови і обмеження забудови земельних ділянок об'єктами багатоквартирного житлового будівництва, які проводилися із суттєвими порушеннями земельного, містобудівного, екологічного, санітарного законодавства, законодавства про цивільний захист населення, а також із грубим порушенням прав та законних інтересів мешканців навколишніх житлових будинків сектору індивідуальної житлової забудови. Відповідно Постановами Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області за позовом мешканців прилеглих житлових будинків вказані містобудівні умови і обмеження були скасовані, а дії відповідача з їх видачі визнані протиправними.

Такі обставини призвели до стрімкого падіння вартості належного Позивачу на праві власності житлового будинку та до неможливості його продажу за ціною, за якою будинок оцінювався до початку незаконного будівництва, унаслідок чого йому було заподіяно шкоди у розмірі 3 065 809 грн. Рішенням Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 вересня 2018 року позов ОСОБА_1 задоволено. 5 січня 2021 року постановою Закарпатського апеляційного суду апеляційні скарги Ужгородської міської ради та Прокуратури Закарпатської області залишено без задоволення, а рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 вересня 2018 року - без змін.

Постановою Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 01.12.2021 року дані судові рішення скасовано та вказано, зокрема, про необхідність перевірки яких саме збитків (реальних чи упушеної вигоди) зазнав позивач, враховуючи, що його майно не було знищено, чи пошкоджено, не потребує відновлення, а також невикористання будинку для отримання тих чи інших доходів [9].

У зв'язку з цим виникає запитання, до якого з визначених ч. 2 ст. 22 ЦК України видів збитків (реальні збитки чи упущена вигода) відноситься об'єктивно доведене знецінення житлового будинку внаслідок дії зовнішніх факторів без фізичного пошкодження його конструктивних елементів?

Відповідь на це питання можна дати на підставі аналізу норм ЦК, а також аналізу наукових джерел. Так, в Енциклопедії цивільного права України зазначається, що відшкодування збитків передбачає процес повернення потерпілій особі економічного (вартісного, грош.) еквіваленту завданої майнової шкоди [10, с. 141-142].

На думку Єрмоєнко Г.І. «Майнова шкода поділяється на дві частини. Перша частина негативних наслідків називається реальною шкодою і дістає вираження у зменшенні (пошкодженні або знищенні) майна потерпілого. Реальна шкода містить витрати, які особа, права якої порушено, зробила або мусить зробити для відновлення порушеного права у зв'язку з втратою або пошкодженням її майна, тобто як витрати, що особа вже зазнала, так і витрати на пошкодження пошкодженої речі, які особа вимушена буде здійснити. Розмір відшкодування шкоди при пошкодженні майна складе різниця між вартістю майна до його пошкодження і після, а не вартість одного окремо взятого пошкодженого елемента речі. Пошкодження речі може означати всі несприятливі зміни як тимчасового характеру (тобто ті, що вимагають певних витрат на їх пошкодження), так і **незворотні, які допускають використання речей за призначенням, але зі зниженням їх вартості**, а також іноді такі, що призводять до загибелі речі.» [11, с. 112].

На думку А. Коструби та Р. Майданіка, реальними збитками підкреслюється **наявність фактичних втрат майнової сфери потерпілої особи** [12].

У даній справі, на нашу думку, відсутні безпосередні підстави відносити знижену (втрачену) цінність та вартість будинку до упущеної вигоди, зважаючи на фактичну неможливість отримання відповідних грошових еквівалентів вартості після здійснення незаконної навколишньої забудови.

Більше того, Верховний Суд у даній справі зазначив, що збитки – це «об'єктивне зменшення будь-яких майнових прав сторони...» Такими збитками відповідно може бути погіршення експлуатаційних прав власника.

Отже, зважаючи на викладене, вважаємо, що у даній справі наявний факт грошового та ціннісного **знецінення**, що полягає у зменшенні ринкової вартості, будинковолодіння внаслідок видачі неправомірно виданих відповідачем містобудівних умов та обмежень забудови земельних ділянок та розміщення на їх виконання багатоквартирних житлових будинків, що було підтверджено висновками декількох експертиз.

Відповідно, по відношенню до спірного будинковолодіння відбулися саме **незворотні зміни, які допускають використання його за призначенням, але зі зниженням його вартості**, що в науковій літературі та судовій практиці розглядається саме як різновид реальних збитків.

На наш погляд, у даній справі частину 2 ст. 22 ЦК України необхідно тлумачити не буквально, а в широкому сенсі для розуміння терміну «пошкодження» майна. Отже, об'єктивно доведене знецінення житлового будинку внаслідок дії зовнішніх факторів без фізичного пошкодження його конструктивних елементів, є складовою реальних збитків, завданих власнику житлового будинку, які проявилися у зниженні його експлуатаційних показників (можливостей), що вплинуло на зниження його цінності та вартості.

Також слід відзначити, ще одну особливість норм у сфері відшкодування збитків. На нашу думку, положення ЦК України в частині відшкодування збитків як способу захисту цивільних прав не може повною мірою забезпечити виконання судових рішень, оскільки цьому має сприяти застосування до боржника конкретної санкції, яка реалізується шляхом стягнення з нього збитків. Такий висновок підтверджується змістом судового наказу, в якому відповідно до ст. 168 ЦПК України мають, зокрема, зазначатися сума грошових коштів, які підлягають стягненню [13].

Аналіз судової практики свідчить, що в одних випадках позивачі звертаються з позовами про **відшкодування** збитків, в інших – про **стягнення** збитків. Проте в більшості випадків резолютивній частині рішень суди застосовують процесуальну формулу: «**стягнути збитки в сумі...**», яка і є застосованою судом до боржника (порушника) санкцією.

Підсумовуючи результати здійсненого дослідження, необхідно відзначити, що ЦК України закріплює як загальне правило відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, у повному розмірі, якщо інше не встановлено договором або законом. У випадку, якщо нормами ЦКУ чи іншого закону, що регулюють той чи інший вид договірної зобов'язання, узагалі не передбачено за його порушення відшкодування збитків, необхідно керуватися загальними положеннями зобов'язального права, які закріплюють принцип відшкодування збитків у повному обсязі.

Для покладення на особу обов'язку відшкодувати збитки необхідно, щоб була встановлена відповідна правова підстава, якою в цивілістичній доктрині вважається склад цивільного правопорушення. Стягнення збитків є цивільно-правовою санкцією, яку не можна змішувати з іншими правовими наслідками, які настають у разі порушення цивільних прав. Знецінення житлового будинку внаслідок дії зовнішніх факторів без фізичного пошкодження його конструктивних елементів відноситься саме до реальних збитків, які можна йменувати експлуатаційними витратами.

У цивільному законодавстві відсутні конкретні критерії встановлення складових елементів збитків. Не передбачено в законодавстві також чіткий перелік витрат, які можуть включатися до складу неодержаних доходів та зазначення упродовж якого строку необхідно враховувати неодержані доходи при визначенні загального розміру збитків, що має важливе значення. На нашу думку, зазначені прогалини мають бути заповнені відповідними нормами при здійсненні рекодифікації цивільного законодавства.

Література:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Порядок визначення розмірів збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22.01.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-96-%D0%BF#Text>
3. Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, затверджена наказом Міністерства енергетики та захисту довкілля України від 28.04.2020 № 277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0414-20#Text>
4. Порядок відшкодування майнової шкоди (збитків), завданої особам внаслідок запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб: Постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 р. № 1003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1003-2012-%D0%BF#Text>
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1098 «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивациі порушених земель». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1098-2008-%D0%BF#Text>
6. Порядок визначення розміру і відшкодування збитків, завданих енергопостачальнику внаслідок викрадення електричної енергії, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2006 р. № 122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/122-2006-%D0%BF#Text>
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.05.2018 у справі № 750/8676/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74537186>.
8. Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків. Оглядовий лист Вищого Господарського Суду України від 14.01.2014 № 01-06/20/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0020600-14#Text>
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 1.12.2021 р. у справі № 308/10255/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101754154>
10. Енциклопедія цивільного права України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: відп.ред. Я.М. Шевченко. К.: Юрінком Інтер, 2009. (автор – Р. Стефанчук)
11. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: у 2 т. За заг.ред. Я.М. Шевченко. – Вид. 2-ге., доп. і перероб. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т.1. (автор відповідної глави Єрмоєнко Г.В.)

12. А. Коструба, Р. Майданик. Практика ВС: упущена вигода чи борг за грошовим зобов'язанням. <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/praktika-vs-upushchena-vigoda-chi-borg-za-groshovim-zobovyzannyam-.html>)

13. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>